

Башенко І.В.

“ФІЛОСОФІЯ ТРАГЕДІЇ” Л. ШЕСТОВА: ІДЕЙНІ ВИТОКИ І ЗМІСТОВНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ

Актуальність теми. Відчуття трагічності буття було невід’ємним супутником людини протягом усього ХХ століття. На початку ХХІ століття це відчуття не тільки не зникло, а надзвичайно загострилось, оскільки людина опинилася на межі антропологічної катастрофи. Її загрозливі обриси проступають як на тлі величезних безневинних жертв, спричинених безперервними війнами і соціальними конфліктами, природними і техногенними катастрофами, зростаючими хвилями тероризму, так і на тлі екзистенційної дезорієнтації людини, зумовленої децентризмом її соціокультурного буття. За таких умов філософське осмислення неминучої трагічності людського буття набуває великої соціальної та особистісної значущості. Неминуча трагічність людського буття є основою філософії особистості Л. Шестова, що і надає актуальності темі даного дослідження.

Аналіз ступеня розробленості проблеми показує, що в останні десятиліття дослідницька увага до творчості Л. Шестова значно зросла. У новітніх роботах інтенсивно досліджуються соціальні та ідейні передумови філософії Л. Шестова, зокрема вплив західних і вітчизняних джерел на його творчість (О.Д. Волкогонова, О.Т. Єрмішин, Л.М. Морева, В. Окорочков, В.М. Порус, С.В. Таранов, К.К. Чикобава, Ю. Шерер), філософський ірраціоналізм як методологічна основа його вчення, співвідношення традиціоналізму й антитрадиціоналізму у його філософії (Є.Н. Бурак, О.Д. Волкогонова, В.О. Кувакін, О.М. Кулішкін, В.Л. Курабцев, О.Д. Рябоконт), різноманітні аспекти філософії особистості Л. Шестова (Н.К. Батова, Н.Х. Долокоров, В. Єрофеев, П. Кузнецов, О.В. Марченко, Т.В. Морозова, Н.А. Окунцова, Н.В. Носович, Г.Я. Прістинська, С.О. Сушко, Є. Целма, К.С. Янек, С. Янок). Водночас, слід зауважити, що філософська спадщина Л. Шестова досліджується переважно в її історико-філософському вимірі. Відтак залишається потреба в осмисленні можливостей рецепції екзистенційних ідей мислителя у контексті сучасного філософсько-антропологічного дискурсу. Для виконання цього теоретичного завдання важливого значення, з огляду на сказане на початку нашої статті, набуває звернення до «філософії трагедії» Л. Шестова. Тому *мета* даної роботи – здійснити аналіз ідейних витоків і змістовних характеристик «філософії трагедії» Л. Шестова.

Аналіз проблеми. Найсуттєвішими передумовами людського життя Л. Шестов вважав «жах» і «абсурд». Звідси його філософія постає як «філософія трагедії», яка сягає своїми коріннями в європейську культурну традицію, репрезентовану досвідом біблійної екзистенційності, яка філософськими засобами акумулюється у творчості Тертуліана, Плотіна, Августина, Даміані, Лютера, Паскаля – мислителів, до яких постійно звертається Л. Шестов у своїх власних філософських пошуках. Але безпосередніми ідейними джерелами «філософії трагедії» Л. Шестова, за визнанням самого мислителя, є «філософія відчаю і абсурду» С. К’єркегора [5], «філософія смерті» Л.М. Толстого [3], «філософія каторги» Ф.М. Достоевського [4] та «філософія трагедії» Ф. Ніцше [3, 4]. Враховуючи обсяг даної роботи ми обмежимося аналізом ідейної спорідненості поглядів Л. Шестова саме з останньою низкою мислителів.

Як і С. К’єркегор, Л. Шестов називає страх «памороком свободи», коли людині відкривається безодня Ніщо, і вважає, що страх перед Ніщо є станом, який властивий гріху і знанню. Але доти, доки ми покладаємося на розум і на знання, які він приносить,

ми не відчуваємо страху перед Ніщо: «права Ніщо і права Необхідності забезпечені самоочевидностями, подолати які нам не дано і подолати які ми навіть не намагаємося» [5, с. 88]. Так триває доти, доки, «істини не врізаються, наче ніж, у наше тіло» (Ф. Ніцше). Коли ж людина, зіткнувшись за велінням долі віч-на-віч зі справжнім життям, раптом з жахом бачить, що всі красиві апорії були неправдою, тоді тільки виявляється, що ідеалізм не витримав натиску дійсності. Саме тоді людиною оволодіває сумнів, котрий миттєво руйнує стіни створених повітряних замків, що видавалися донедавна такими міцними. Перед лицем своїх найстрашніших ворогів людина, – зазначає Л. Шестов, – вперше в житті відчуває ту «дивну самотність, із якої її не в силах вивести жодне найвідданіше й любляче серце. Саме тут і починається «філософія трагедії» [4, с. 86-87], а також мораль трагедії, що протистоїть моралі буденності.

Почуття самотності, покинутості примушує людину покинути позиції безсилої буденної «добра» і звернутися до трансцендентної сили, до Бога. Тільки трансцендентна санкція, – на думку Л. Шестова, – «може вистояти перед судом бунтівної індивідуальності, трагічного досвіду» [1, с. 263]. Так накреслюється шлях Л. Шестова від філософії трагедії до філософії віри. На цьому шляху він звертається не тільки до С. К'єркегора, але й до російських мислителів – Л.М. Толстого і Ф.М. Достоевського.

Надзвичайно близьким Л. Шестову є основний мотив творчості Л.М. Толстого, який виражається в прагненні позбавитися страшної примари безнадійності, що ніколи не залишала письменника в спокої. Сумнів, туга, пригніченість, розпач переслідували Л.М. Толстого все його життя і були своєрідним «катализатором» його творчості. Прагнучи звільнитися від цих страшних «примар», Л.М. Толстой усе життя шукав чогось, що було б вище людини, що могло б додати сенсу її самотньому існуванню. Він шукав силу, яка б тримала його «на цьому світі» і знаходив її в ідеї «добра». І цей принцип «добра», що стояв над людиною і вимагав беззаперечного собі підпорядкування, на думку Л. Шестова, споріднює проповідь Л.М. Толстого з філософією «морального обов'язку» і «категоричним імперативом» І. Канта. «Принцип добра» стає центральною ідеєю усієї творчості письменника. Таку ж болісну роздвоєність і те ж прагнення перекреслити, знищити свої сумніви, «свою безпідставність» Л. Шестов знаходить і у Ф.М. Достоевського.

Значення творчості Ф.М. Достоевського Л. Шестов бачить насамперед у початій ним спробі «реабілітувати права підпільної людини», у спробі відстояти самотню «покинуту особистість» від розчинення в масі, у юрбі, а трагедію письменника в тому, що одкровення «підпільної людини» не потрібні читачу, який привчений як їжу духовну споживати «вічні принципи, придатні для усякого віку, при всяких обставинах» [4, с. 139, 210].

Досліджуючи творчість Ф.М. Достоевського, Л. Шестов розкриває її глибоку спорідненість із духовними пошуками Ф. Ніцше. На думку Л. Шестова, близькість цих мислителів в тому, що обидва пережили переоцінку цінностей. Вони не прагнули звільнити людей від страждань і примирити їх з існуванням, але вони намагалися відстояти право людини бути і залишатися собою, зберегти свою особистісну унікальну «точку зору» на навколишній світ, вистояти під впливом соціуму, що нівелює, і не зламатися під ударами долі. Значення Ф. Ніцше Л. Шестов вбачає передусім в тому, що він «бере на себе справу залишеної, забутої добром, наукою і філософією людини» [4, с. 238]. Ідею «надлюдини» Л. Шестов «відхиляє», як проповідь, що відноситься не власне до Ф. Ніцше, а лише до його спроб надати своїм переживанням, думкам і почуттям загально зрозумілої форми філософської системи. Про це свідчать його твори: «Добро у вченні гр. Толстого і Ф. Ніцше (Філософія і проповідь)» і «Достоевський і Ніцше (Філософія трагедії)». При аналізі спадщини цих мислителів Шестов виявляє і свою власну

філософську позицію. Розглядаючи ці два твори, ми можемо сказати, що вони мають єдиний філософсько-світоглядний комплекс, в основі якого – певна переорієнтація уваги філософа на суб'єкт, на проблеми людської особистості.

Аналіз проблеми людини в Шестова, як і в Достоевського, йде на тлі заперечення розуму, науки, законів моралі. Шестов у цьому зближає Достоевського з Ніцше, вважаючи, що «філософія життя» останнього розкрилась Достоевському в усій глибині, поставши в якості «філософії трагедії». Велич духу і гуманізму Достоевського Шестов бачить вже в тому, що, описуючи «людей підпілля», він надав слово приниженим, знедоленим, зневажуваним, щоб вони заявили про свою трагічну безвихідь, свої думки і долі з величезною, доти невідомою силою.

Категорія «трагічне» здобуває статус центральної у філософії Шестова. У цьому він є послідовником Достоевського, перейнявши в останнього саму механіку перетворення трагічного в центральне, самодостатнє явище, що підпорядковує собі всі інші аспекти взаємини людини зі світом. За Шестовим, людина, щоб утвердитися як особистість, повинна протиставити себе масі, світу, необхідності. Відбувається чітке розсічення між особистістю і навколишнім світом, що несе в собі страждання. У результаті трагічне виявляється єдиною «призмою», крізь яку філософ повинний дивитися на світ. У системі поглядів Ф.М. Достоевського Л. Шестова особливо привертає осуд розуму, науки, котрі передбачають деякі загальнозначущі істини, очевидності, відділені від моральних критеріїв добра і зла. Якщо розум, наука, техніка, котра їх опредметнює, будуть відірвані від постійної перевірки дійсним судом моральної совісті людини і людства, то вони будуть здатні стати величезним злом. У цьому – основне застереження Ф.М. Достоевського і Л. Шестова. І це застереження є надзвичайно актуальним для нас сьогодні.

На думку Шестова, Достоевський підняв питання, котре повинно стати основним питанням критики чистого розуму і від котрого І. Кант, за прикладом своїх попередників, ухилився: про джерело примусовості самоочевидних істин. Слід за Достоевським, Шестов послідовно розвінчує претензії самоочевидних істин на примусовість і обов'язковість і відстоює право людини жити за *своєю* «розумною волею». Запорукою цьому є гарантія права на «власний каприз», навіть якщо цей каприз обертається твердженням «Я хочу жити по своїй дурості, а не по розумній волі».

Екзистенціальна філософія Достоевського намагається протиставити істині умоглядній істині одкровення. Підставу для цього Шестов бачить у розумінні того, що гріх не в бутті, не в тому, що вийшло з рук Творця, гріх, порок, недолік – у нашому знанні. І це знання «розплющило, розчавило людську свідомість, увівши її в площину обмежених можливостей, якими тепер для неї визначається і її земна, і її вічна доля» [5, с. 24-25]. Вихід з цієї ситуації надає віра. Досвід віри відкриває людині нові горизонти, виводячи її за межі «немислимості абсурду» до можливості глибинного переживання безмірної надії. Звернення до Бога, на думку Шестова, покладає кінець всезагальним правилам. Адже для Бога не існують ні моральні санкції, ні розумні підстави. Він не потребує, як смертні, підстави, підтримки, ґрунту. Його основний, найнезбагненніший привілей – безґрунтовність. Звідси й «апофеоз безґрунтовності» у філософії Л. Шестова [2]. Він вважає, що людина повинна «прагнути до того, що є у Бога [6, с. 168]. Оскільки ж Бог є остаточною метою наших устремлінь, то відчайдушна «боротьба віри за можливість» в решті решт приведе людину «до свободи не тільки від моральних оцінок, а й від вічних істин розуму» [6, с. 180]. Тільки за таких умов, на думку Л. Шестова, людина стане насправді «мірою усіх речей», стане справжнім законодавцем у своєму бутті, набуде справжньої свободи. Л. Шестов цілком усвідомлює, що «здійснити на землі цей ідеал

свободи від істини й добра неможливо – вірніше за все, і не потрібно. Але передбачувати остаточну свободу людині дано» [6, с. 226]. Саме таке передбачення є найнадійнішим захисником свободи людини.

Прагнення захистити свободу особи, звільнити її не тільки від духовних кайданів, якими їй загрожує раціоналізм, але і від соціальних, якими їй загрожує розчинення в суспільстві, Шестов виявляє і у Достоєвського. Цю загрозу Достоєвський характеризував як «всемство», що міститься в підпорядкуванні індивіда безликому цілому, у нав'язуванні примусового щастя, «казарменого існування», «соціального мурашника». Натомість він віддавав перевагу самотності, духовній напрузі людини, що насмілилась протиставити себе світу, усій природі. На думку Шестова, суперечка «всемства» з окремою живою людиною уявляється Достоєвському не як суперечка про істину, а як суперечка про право. Тобто влада «всемства» тримається не власними силами, а нашою вірою в його сили, в те, що його захоплення влади є закономірним і, відтак, правомірним.

Шестов вважає, що підпільна людина від імені розуму оголошена позбавленою заступництва законів, і от, незначна, забита, жалюгідна, вона насмілюється встати на захист своїх прав. Достоєвський, обґрунтовуючи цю позицію, наголошує, що людина має відстоювати право на свій каприз і «щоб і він був мені гарантований, коли знадобиться».

Одним з доводів на користь цього принципу Достоєвський вважає те, що, де немає розуму, там може бути хаос і «каприз», але його не можна залишати без ідеї. Вступаючи проти «всемства», влади, соціального детермінізму, Достоєвський відкидає і прописну суспільну мораль, вважаючи, що вона несе зло людині. Негативно ставиться Достоєвський і до планів соціальної раціоналізації життя, оскільки вона обертається сліпою випадковістю для внутрішнього життя людини і породжує трагедію людського буття.

Шестов вважає, що Достоєвський, вирішуючи питання про сенс життя особистості, займає позицію «підпільних героїв», які впевнені, що фінал не виправдує сьогодення, майбутнє щастя – сьогоднішнього нещастя, і вважають помилковою ідею прогресу. Шлях до звільнення людини він бачить не в боротьбі за прогрес, а в індивідуалізації особистості, що відбувається в міру відмежування від цілого. Шестов, наслідуючи Достоєвського, стверджує, що «всемство» проголошує «розум» і «необхідність», і на противагу цьому пропонує «віру» і «волю». Але застерігає проти зведення волі до «морального нігілізму» – усе дозволено. Він упевнений, що тут він розходиться з Достоєвським, оскільки його «віра» спрямована до Бога.

Проблема Бога є однією з головних як у творчості Ф.М. Достоєвського, так і Л.І. Шестова. Як відомо, ряд персонажів Достоєвського з'являються насамперед у бунті проти Бога. Відкидання Царства Божого здається їм шляхом до радикального звільнення людини, але насправді веде до пробудження в них ірраціональних сил. Герої Достоєвського, що живуть в інтелектуальній атмосфері матеріалізму і натуралізму, намагаються спростувати віру в Бога посиленнями на закони природи, а ідею творіння – досягненнями астрономії і біології. Але не з цього утворюється їх атеїзм. Він впливає з переконання, що віра в Бога шкідлива, тому що вона їх поневолює і паралізує. Тому їхній атеїзм є прагматичним. Найкраще сутність подібного атеїзму виразив Кирилов у «Бісах» у Достоєвського. На пряме запитання: «Чи є Бог?» він відповідає: «Його немає, але він є». Це означає, що віра в Бога діє так, немовби він існує. Достоєвський зв'язував відношення до цієї віри з питанням: «усе дозволено?». Він показує, що причиною морального падіння Кармазова, Раскольникова й інших бунтівників є втрата ними віри в Бога. Тому Шестов не правий, приписуючи Достоєвському осуд віри в Бога.

Саму ж «філософію трагедії» Л. Шестова в кінцевому підсумку можна

схарактеризувати як “волю до віри” [7]. Віра у нього вище за свободу, більш того, саме віра у Бога, для якого усе можливо, дає людині справжню свободу: “Віра, тільки віра звільняє від гріха людину; віра, тільки віра може вирвати людину з під влади необхідних істин, які оволоділи її свідомістю після того, як вона скуштувала плоди з забороненого дерева. І тільки віра дає людині мужність і сили, щоб дивитися в очі смерті і божевілля і не схилитися безвольно перед ними” [5, с. 20].

Філософію Л. Шестова також можна схарактеризувати як теологічний екзистенціалізм. Адже саме граничний відчай виводить людину на шлях віри. І у цьому пункті Л. Шестов наслідує С. К'єркегора і, посилаючись на нього, зазначає: “Вірять тільки тоді, коли людина не може вже відкрити ніякої можливості. Бог означає, що все можливо, і що все можливо – означає Бог. І тільки той, чие єство зазнало такого потрясіння, що він стає духом і осягає, що все можливо, тільки той підійшов до Бога” [5, с. 21]. Отже, як і К'єркегор, Шестов вважає, що боротьба віри – це безумна боротьба за можливість. Така віра є подоланням самоочевидностей. І тільки така віра може звільнити людину і надати їй можливість випростатися, “встати”. За Шестовим, віра не є “довірою до того, що нам казали, що ми чули, чому нас вчили. Віра є невідомим і чужинним умоглядній філософії новим виміром мислення, який відкриває шлях до Творця усього, що є у світі, до джерела усіх можливостей, до Того, для кого немає меж між можливим і неможливим” [5, с. 25]. Така віра не дається людині сама собою а потребує надлюдської напруги.

Висновки. Філософія трагедії Л. Шестова не є філософією безнадійності. Головний її пафос – це намагання подолати вади умоглядної філософії, яка зосереджує увагу на необхідному і всезагальному і, накреслюючи готові шляхи до істини, які поневолюють свободу людини, по-суті встановлює тиранію істини. Філософія трагедії Л. Шестова протистоїть філософії буденності і готує людину до можливих межових ситуацій, до зустрічі з випадковістю і невідомістю, до життя на самоті, врешті решт до стану Абсурду, який є нічим не обмеженою свободою і здатний розчинити у собі мирську скінченність. Усі ці ситуації і стани потребують від людини особистих духовних зусиль і особистої мужності. Саме у цьому ми і вбачаємо найголовніше гуманістичне значення «філософії трагедії» Л. Шестова.

Література:

1. Бердяев Н.А. Трагедия и обыденность // Бердяев Н.А. Sub specie aeternitatis. Опыты философские, социальные и литературные (1900-1906). – СПб., 1907.
2. Шестов Л. Апофеоз беспочвенности: Опыт адогматического мышления.- Ленинград, 1991.
3. Шестов Л. Добро в учении гр. Толстого и Ф. Нитше (Философия и проповедь) // Шестов Л. Собр. соч.: В 6-ти т. – 5-е изд. – Париж, 1971. – Т. 2.
4. Шестов Л. Достоевский и Нитше. Философия трагедии // Шестов Л. Собр. соч. – 4-е изд. – Париж, 1971. – Т. 3.
5. Шестов Л. Киркегард и экзистенциальная философия. – М., 1992.
6. Шестов Л. На весах Иова (Странствование по душам) // Шестов Л. Собр. соч.: В 2-х т.- М., 1993. – Т. 2.
7. Шестов Л. Sola fide – только верою. Греческая и средневековая философия. Лютер и церковь. Париж, 1966.